

De grens tussen Nederlands en Duits als dialectische structuurgrens

In de loop van de jaren tachtig heb ik een uitvoerige studie gewijd aan de isoglossenvormende functie van de staatsgrenzen in een Continentaal-West-Germaans dialectareaal dat zich aan de Germaans-Romaanse taalgrens uitstrekt van Sittard tot Clervaux (1). Om praktische redenen werden toen alle isoglossen als isolexen beschouwd, hoewel er toen reeds aanwijzingen waren dat ook meer geïntegreerde elementen van de dialectsystemen niet aan de invloed van de standaardtalige inter- en transferentie konden ontsnappen. Vandaag (2) wil ik 7 zulke grammaticale verschijnselen aan de Nederlands-Duitse staats- en (cultuur)taalgrens ten noordwesten van Aken bespreken; de twee consonantische daarvan zijn in een nieuwe enquête onder de loep genomen, en ook drie nieuwe plaatsen werden bezocht: Brunssum, Richterich en (bij wijze van erkentelijkheid tegenover ons huidige congresoord) Herzogenrath.

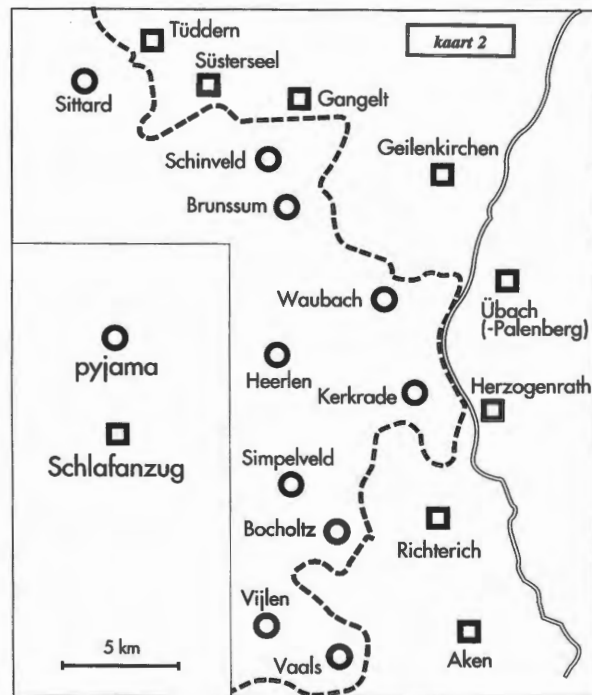
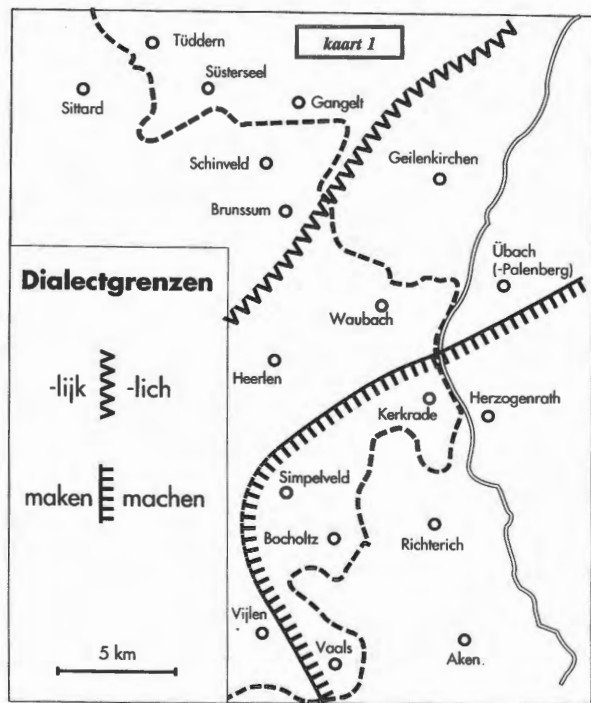
(1) CAJOT, J. (1989): « Neue Sprachgrenzen im 'Land ohne Grenzen'. Zum Einfluß politischer Grenzen auf die germanischen Mundarten in der belgisch-niederländisch-deutsch-luxemburgischen Euregio », *Rheinisches Archiv* 121/I, 121/II, Köln-Wien.

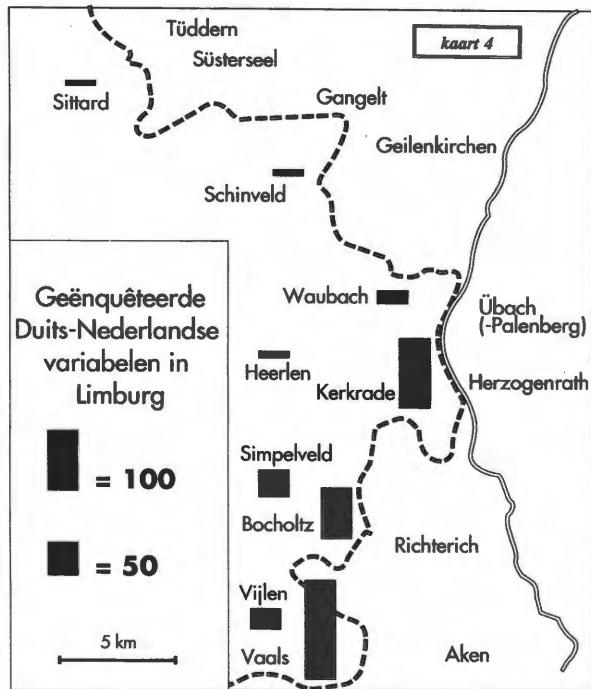
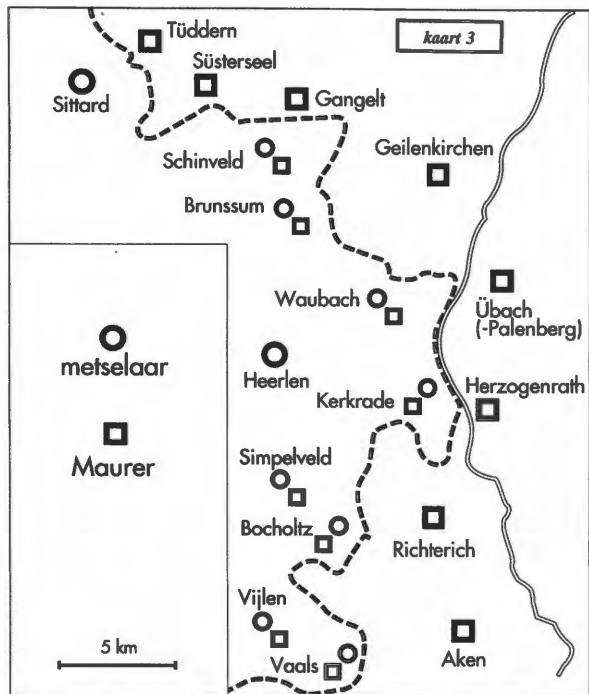
(2) Dit artikel is de schriftelijke neerslag van mijn bijdrage op het 21^e congres van de *Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* in Rolduc (Kerkrade, 18 november 1995).

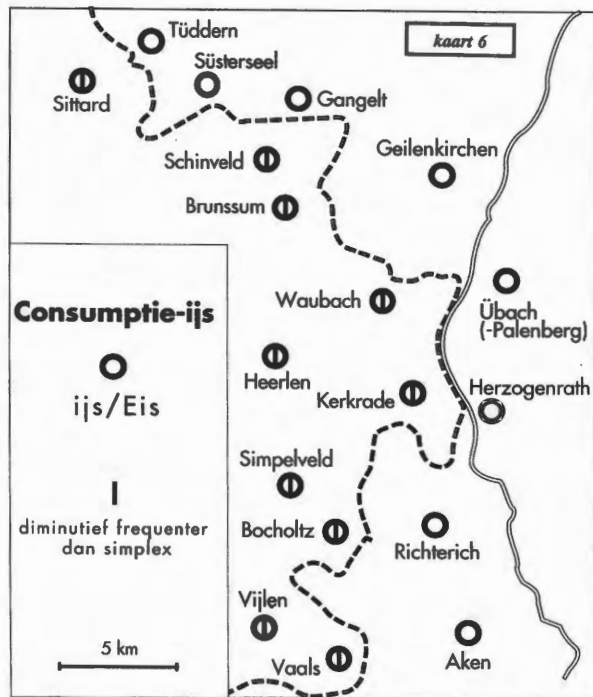
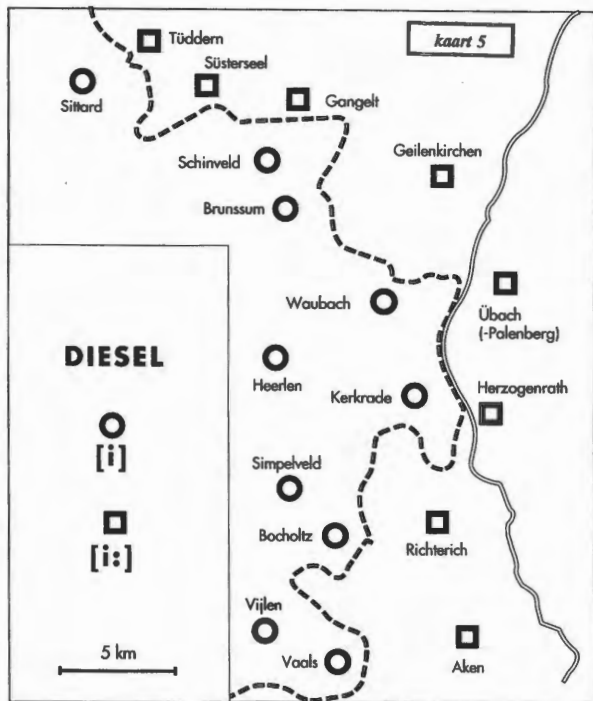
De traditionele dialectkaart trekt tussen Aken en Sittard twee grenzen, die allebei met de tweede klankverschuiving te maken hebben : de *Benratherlijn* in het zuidoosten en de *lijk/lich-lijn* in het midden van ons eerste kaartje. De frequentste kaarttypes in mijn toenmalig onderzoek naar dialectale staats- en cultuurtaalgrensisoglossen m.b.t. dit gebiedje waren onze huidige kaart 2, met de staatsgrens als oostgrens van een homogeen Nederlands en westgrens van een homogeen Duits woordareaal, en kaart 3, met een westelijk menggebied en een homogeen oostelijk Duits areaal ; deze Nederlands-Duitse variabiliteit van Nederlands-Limburg neemt zowel op de tijdsas (3) als van west naar oost (kaart 4) af. De hierna afgedrukte diatopische verspreiding van grammaticale verschijnselen vertoont tendentieel hetzelfde beeld als de twee woordkaarten.

Kaart 5 is representatief voor het vocalisme van een groot aantal ontleningen. De beklemtoonde syllabe van *diesel/Diesel* is in de Nederlandse dialecten overal kort, in de Duitse daarentegen overal lang. Hetzelfde geldt aan Nederlandse zijde voor de transferenties *antivries*, *angina*, *bronchitis*, *nietmachine*, *ziekenfonds*, *broeder* ('verpleger'), *groeten* en *soes*, en aan Duitse voor de ontleningen *Angina*, *Bronchitis*, *Garantie*, *Praline*, *Schiedsrichter* en *Sprudel*. De meest gesloten vocalenreeks is in het Algemeen-Nederlands (behoudens voor /r/) kort, in het Standaardduits lang ; hoewel de dialecten zowel over een lange [i:] als een korte [i] beschikken, volgen ze de uit-

(3) Als in één plaats variabiliteit bestaat, tracht de plaatsing van de symbolen op de kaart de diafasische relatie tussen de beide vormen weer te geven. Verticaal onder elkaar geplaatste tekens wijzen op synonymie met ongeveer gelijke frequentie waarbij het bovenste symbool de recentste vorm aanduidt. Als twee stempeltjes zich schuin onder elkaar bevinden, staat het linkse voor de gebruikelijkste vorm, het rechtse voor de minder frequente ; rechtsboven betekent dan 'jonger en expansief', rechtsbeneden 'verouderend'.







spraak van de hun overkoepelende cultuurtaal, en vormen zich op die manier bij ontlening telkens isofonen die met de staatsgrens samenvallen.

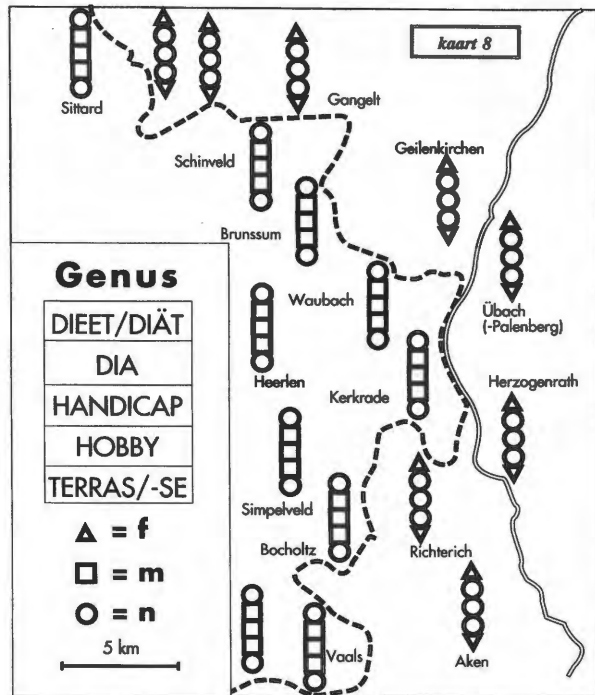
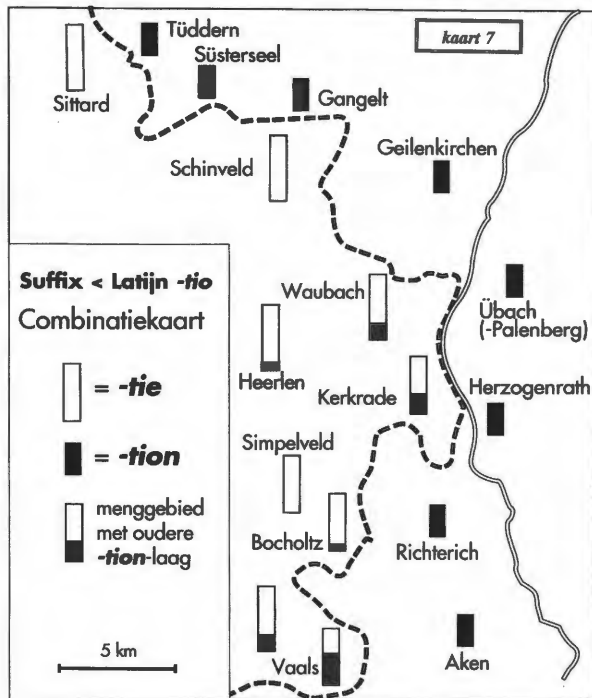
De volgende twee kaarten tonen verschijnselen uit de woordvorming. De dialectale benaming voor het handijsje, d.w.z. de portie ijs in een hoorntje, potje of tussen twee wafeltjes, verschijnt in Nederland bij voorkeur als diminutief, in Duitsland daarentegen steeds als simplex (kaart 6). Kaart 7 is veel complexer en tracht de dialectale reflexen van een aantal woorden weer te geven die op een suffix eindigen dat teruggaat op het Latijnse *-tio*. De Nederlandse woordvorm op *-tie* heeft de klemtoon op de voorlaatste lettergreep en stoelt op de Latijnse nominatief, de Duitse vorm op *-tion* heeft ultimabetoning en is oorspronkelijk de accusatief. De geënquêteerde begrippen waren : consecratie, reparatie, repetitie, statiegeld, generatie, installatie, operatie en organisatie ; slechts de vier laatste zijn in de Duitse dialecten met een op het Lat. *-tio* teruggaande woordvorm vertegenwoordigd. In Nederland hebben alleen Sittard en Schinveld de acht *-tie*-representanten die ook in het Nederlands voorkomen ; Simpelveld telt er zeven omdat het *Probe* zegt voor 'repetitie' ; in zes Rijksnederlandse plaatsen tenslotte is er lexicale en/of suffixvariabiliteit. Hoe dan ook is de hoogte van de op de kaart aangebrachte balkjes uitsluitend met het aantal *-*tio*-vormen direct evenredig ; binnen de gemengde symbolen wordt de mathematische verhouding tussen de realisatietypes van de variabele suffixvorm analoog weergegeven zonder onderscheid tussen derivaten met dezelfde basis (doubletten) en andere met verschillende.

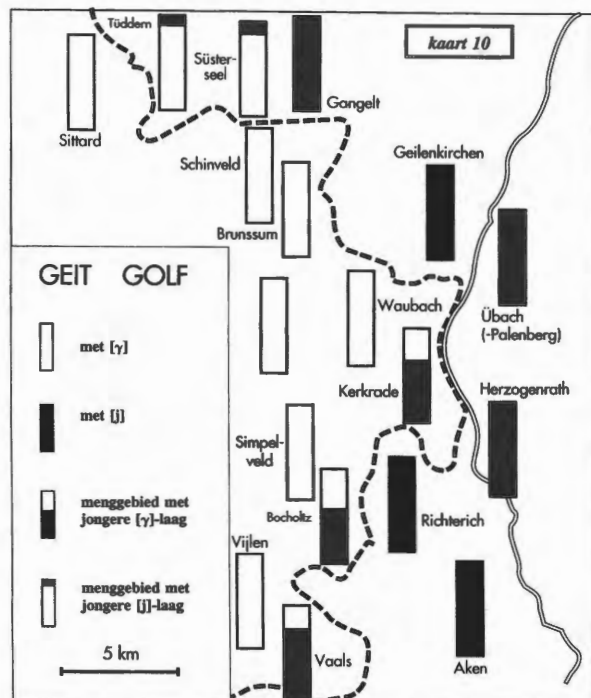
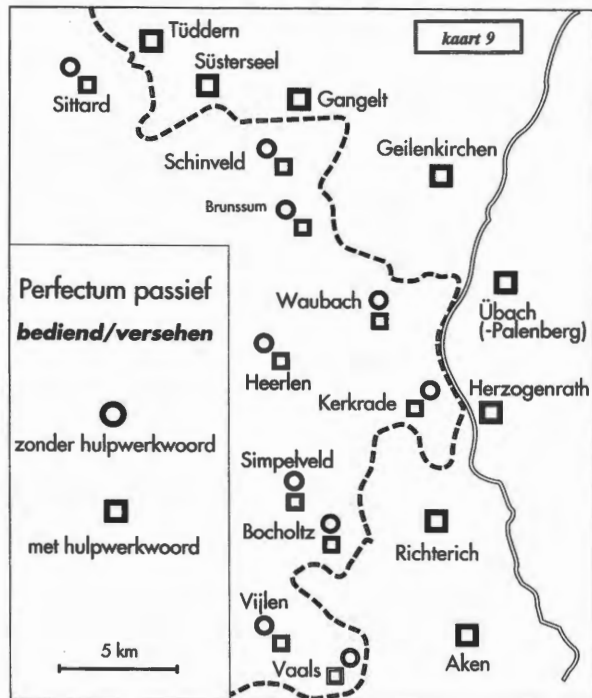
De recente overname van woordvormingstypes laat dus ongeveer hetzelfde beeld zien als de woordenschat-

ontleningen : kaart 6 is gelijk aan kaart 2, de tendens van 7 correspondeert met 3. Ook de twee volgende gevallen — uit de morfosyntaxis — onderscheiden zich niet van de vorige kaartparen. Omdat *dia/Dia*, *handicap/Handicap* en *hobby/Hobby* mannelijk zijn in het Nederlands en onzijdig in het Duits, en omdat *diet/Diät* resp. *terras/Terrasse* onzijdig zijn in het Nederlands en vrouwelijk in het Duits, stoten aan de grens deze genusverschillen ruimtelijk op elkaar (kaart 8). Kaart 9 ziet de representanten van de lexicale tegenstelling tussen Nederlands *hij is BEDIEND* en Duits *er ist VERSEHEN worden* (= 'hij heeft het sacrament der stervenden ontvangen') over het hoofd, en brengt alleen het voorkomen van het passieve hulpwerkwoord (*ge*)*worden* in kaart; dit laatste is in alle Nederlands-Limburgse dialecten op zijn retour.

Tussen het Nederfrankisch-Westfaalse dialectgebied, waarin de anlautende West-Germaanse *g* als dorso-velare fricatief ([γ] of [χ]) verschijnt en het Middenduits-Opperduitse areaal ten zuiden van de Eifellijn met de occlusief [*g*] bevindt zich het Ripuarisch met een [*j*](4). Dwars door onze kaart loopt de grens tussen westelijke [γ] en oostelijke [*j*]; deze is echter niet op te vatten als een scherpe demarcatielijn want in 5 van de 17 onderzochte dialecten wordt de anlautende *g* van het West-Germaans of van moderne standaardtalige ontleningen variabel uitgesproken (kaart 10). In elk van deze mengdialecten werden 20 personen verzocht 14 woorden uit te spreken. De informanten kunnen opgedeeld worden in een groep van 10 ouderen (45+) en een groep van 10 jongeren (45-); de woorden in 7 erfwoorden (*gang, gans, gebit, geit, gek,*

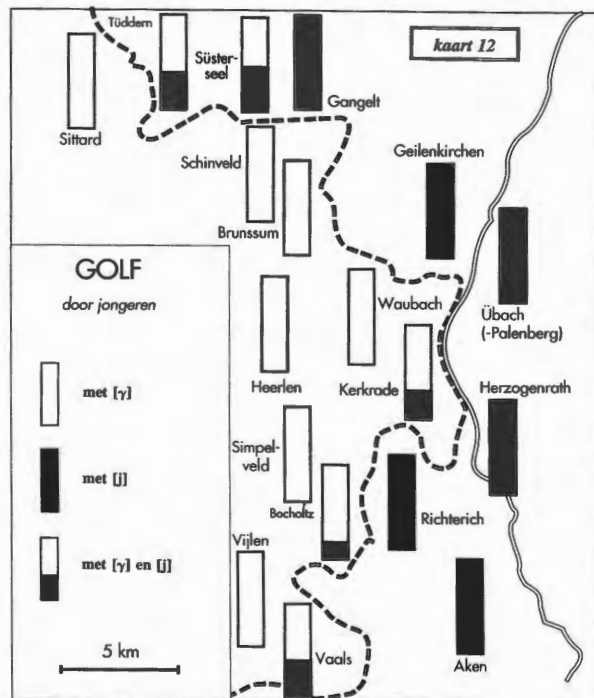
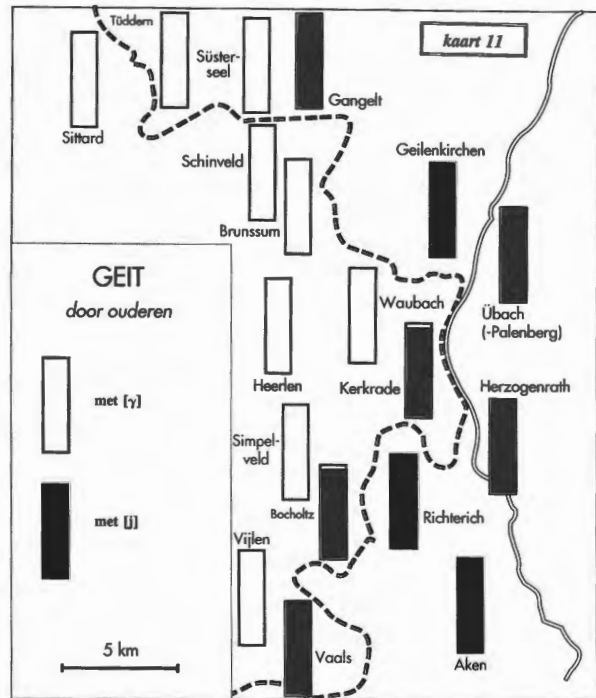
(4) FRINGS Th. (1955) : « Vom *g*, von seinen Lautwerten und von germanischen Sprachlandschaften », *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 20, 170-191.





geluk, goed) en 7 moderne ontleningen die in de respectieve onderzoeksgebieden allemaal tot de dialecwoordschat van de gemiddeld ontwikkelde burger behoren ; in Nederland waren dat de woorden *garantie, gehandicapte, geheugen, geslaagd, gids, golf* ('VW-merknaam' of 'spel') en *vergunning*, in Duitsland *Garantie, Geburtstag, Gedächtnis, Genehmigung, Gesetz, Golf* en *Gummi*.

De eerste kolom van tabel 1 toont per plaats het aantal gevallen met [j]-uitspraak in het geheel van de 280 uitgesproken vormen (= 20 personen à 14 woorden). In de tweede en derde kolom worden de woorden uitgesplitst, in de vierde en vijfde de informanten ; in de twee laatste kolommen wordt de woordparameter met de diafasisch identieke informantenparameter gekruist. Tabel 2 geeft de metingen in procenten weer, dezelfde noemer maakt de resultaten immers commensurabeler. De balkjes van de kaarten 10, 11 en 12 tenslotte trachten de procenten van resp. de eerste, de zesde en zevende kolom aanschouwelijker voor te stellen. De leenwoorden en de -45-ers vertonen tegenover de erfwoorden en de +45-ers een forse toename van de *j*-uitspraak in de Duitse plaatsen, en een dito afname in de Nederlandse. De richting van de uitspraakverschuiving is bij cumulatie van de kenmerken {'oud' + 'erf-'} resp. {'jong' + 'leen-'} zelfs drastisch te noemen : in de oorspronkelijk *g*-spreekende Duitse plaatsen stijgt de *j*-uitspraak tot gemiddeld 45 %, in de oorspronkelijk *j*-spreekende Nederlandse daalt die bij deze berekeningswijze tot ca. 30 %. In het eerste geval vindt substitutie plaats van het ene foneem door het andere, waardoor de distributie van het eerste foneem vermindert (en theoretisch het aantal homonimen aangroeit) ; in het tweede geval wordt de *j* slechts vervangen in de woorden die in het Nederlands met *g*



Tabel 1

[j] i.p.v. g bij woordbegin voor klinkers in menggebieden							
	<i>alle woorden</i>	<i>erf- woorden</i>	<i>leen- woorden</i>	<i>ouderen</i>	<i>jongeren</i>	<i>erf- woorden ouderen</i>	<i>leen- woorden jongeren</i>
Tüddern	31	0	31	2	29	0	29
Süsterseel	38	0	38	4	34	0	34
Kerkrade	185	123	62	108	77	68	22
Bocholtz	168	115	53	107	61	68	14
Vaals	209	131	78	120	89	70	28
<i>aantal</i>	<i>280</i>	<i>140</i>	<i>140</i>	<i>140</i>	<i>140</i>	<i>70</i>	<i>70</i>

Tabel 2

[j] i.p.v. g in menggebieden in %							
	<i>alle woorden</i>	<i>erf- woorden</i>	<i>leen- woorden</i>	<i>ouderen</i>	<i>jongeren</i>	<i>erf- woorden ouderen</i>	<i>leen- woorden jongeren</i>
Tüddern	11	0	22	1	20	0	41
Süsterseel	14	0	27	3	24	0	49
Kerkrade	66	88	44	77	55	97	31
Bocholtz	60	82	38	76	44	97	20
Vaals	74	94	56	86	64	100	40

beginnen (wel in *gans* maar niet in *jaar* bijvoorbeeld), neemt de distributie van het foneem /ɣ/ toe (en het aantal homoniemen af).

Ook het laatste hier besproken grammaticale verschijnsel komt uit de klankleer. In de beschaafde Duitse standaardtaal heeft het foneem /χ/ twee combinatorische varianten : [ç] na een palataal segment of een consonant (bijv. [mIç]) en [x] na een velaar segment (bijv. [max]); de palato-predorsale allofoon [ç] blijft echter onderscheiden van de prepalato-coronale [ʃ], m.a.w. *mich* ('mij') is geen homoniem van *misch* ('meng'), en *Teich* rijmt niet vol op *Fleisch*. In het regiolect van het Duitse Rijnland en in heel wat Rijnlandse dialecten heeft deze samenval wel plaatsgevonden, zodat bijv. in het Akens *vis* op *oorlog* (= *Krieg*) rijmt : /vIʃ/, /krIʃ/. Het Nederlands kent deze (extreme) consonantische aanpassing aan de voorafgaande vocale omgeving niet, of deze bevindt zich onder de normale perceptiegrens : *lach*, *boeg*, *lig* en *brug* eindigen alle vier op dezelfde postpalato-dorsale [= zachte] (in het Zuiden, bijv. Sittard) of velo-postdorsale (5) [=harde] fricatief (in het Noorden). Hier moet nu een antwoord gegeven worden op de vraag hoe de grens tussen het Nederlandse (Sittardse) en het Rijnlandse (Akense) systeem verloopt. Deze vraag kan synchronisch geformuleerd worden (« Tot waar komt /χ/ na voorklanken voor ? » [= Sittard]) of diachronisch : « Waar ligt de westgrens van het dialectareaal waarin Wg. *g* (als het vandaag in de [morfeem]auslaut staat), Wg. *h* (auslautend en inlautend voor *t* of voor geminatiefactor) en verschoven Wg. *k* met de (uit Wg. *sk* in alle, en Wg. *s* in sommige posities ontstane) /ʃ/ is samengevallen ? » [= Aken].

(5) M.i. echter beter *faringo-velare fricatief* te noemen.

Kaart 13 reveleert in ons onderzoeksgebied een westelijk areaal met het Nederlandse (of Sittardse), een oostelijk met het West-Duits-Rijnlandse (of Akense) systeem en daartussen drie dialecten waarin na palatale omgeving de bovengenoemde reflexen van de West-Germaanse consonanten *g*, *h* en *k* (en dito leenwoorden) variabel d.w.z. als /χ/ en /ʃ/ uitgesproken worden (6). In elk van deze plaatsen werden weer 20 zegslieden (tien +45-ers en tien -45-ers) verzocht 6 woorden uit te spreken, nl. 3 erfwoorden (de dialectale uitspraak van *Krieg*, *leeg* en *wieg*) en 3 leenwoorden (in Vaals : *handig*, *veiligheids gordel* en *verpleegster* ; in de twee Duitse plaatsen : *eifersüchtig*, *handlich* en *Lautsprecher*). Net zoals in het vorige kapittel bestond geen twijfel over de reële aanwezigheid van deze woordtypes in het dialectale vocabularium. Tabellen 3 en 4 resp. kaarten 13, 14 en 15 werden op dezelfde manier opgebouwd als hun tegenhangers uit het vorige kapittel. In het Duitse Gangelt neemt in leenwoorden en bij de jongeren de [ʃ]-uitspraak toe ten nadele van de [χ] ; in Vaals gebeurt in deze gevallen de vervanging omgekeerd. Uit de cumulatie van de diafasische parameter blijkt dat het substitutieproces sneller verloopt in Vaals dan in Gangelt.

Ook de twee laatste van onze huidige zeven grammaticale verschijnselen laten dus een (geleidelijke) structurele aanpassing aan hun achterland zien. Aan Duitse zijde voltrekt zich de regiolectisering van drie dialecten ; ook in Nederland is de klankverandering geen directe verholandsing : de *g* is in haar nieuwe omgeving *zacht* en stemhebbend, de *ch* *zacht*, d.w.z. beide Zuid-Nederlands.

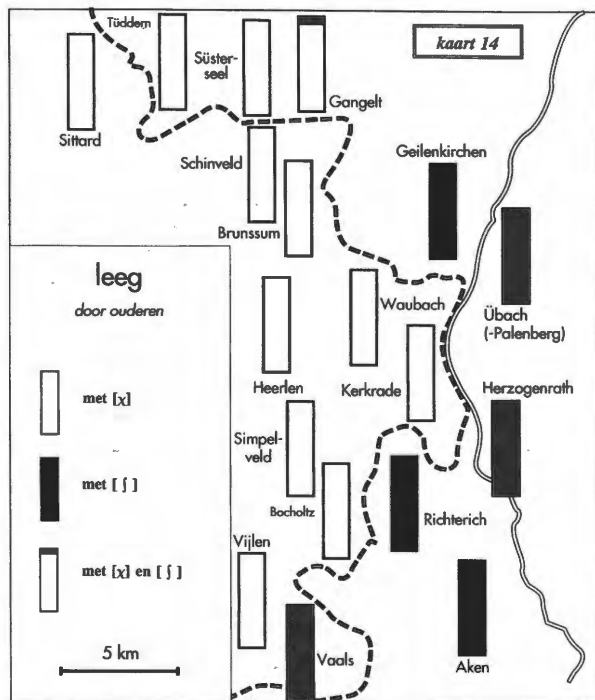
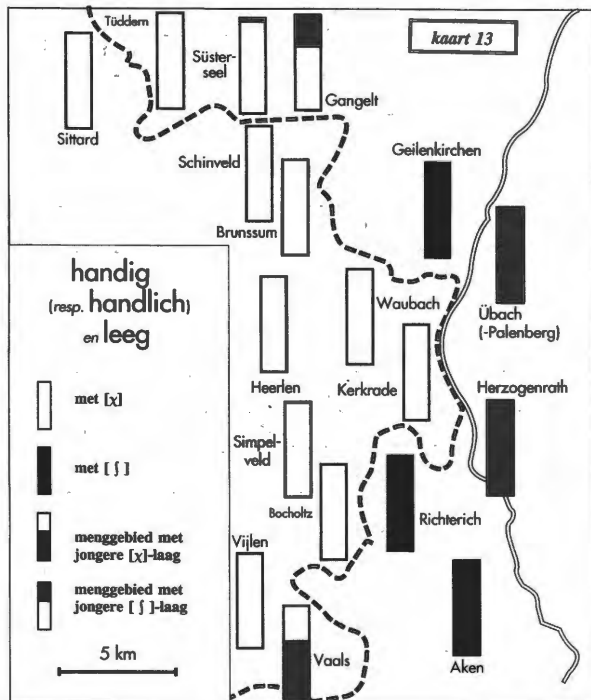
(6) Mijn bevindingen zijn anders dan die van HINSKENS, F.L.M.P. (1992) : « Dialect Levelling in Limburg. Structural and Sociolinguistic aspects », Nijmegen, 147-151 (ook [1993] in : *Taal en Tongval*, themanr. 6, 56).

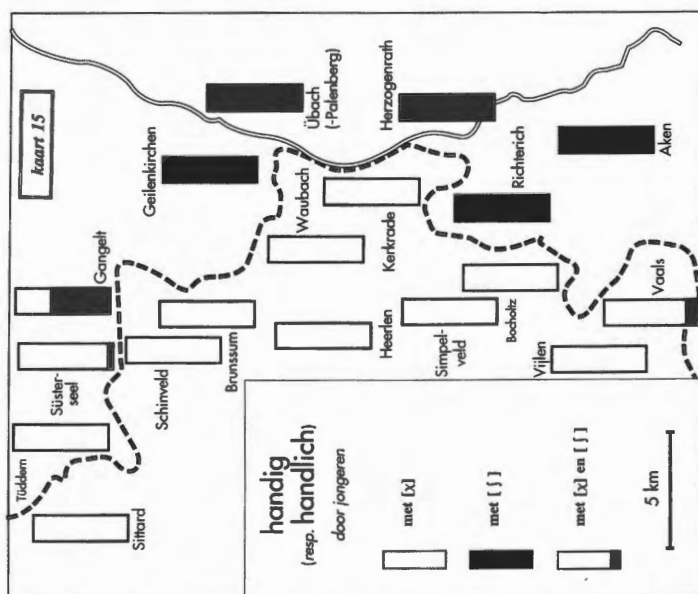
Tabel 3

[ʃ] i.p.v. [χ] na palataal in menggebieden							
	<i>alle woorden</i>	<i>erf- woorden</i>	<i>leen- woorden</i>	<i>ouderen</i>	<i>jongeren</i>	<i>erf- woorden ouderen</i>	<i>leen- woorden jongeren</i>
Süsterseel	2	0	2	0	2	0	2
Gangelt	39	16	23	8	31	4	19
Vaals	76	58	18	44	32	30	4
<i>aantal</i>	<i>120</i>	<i>60</i>	<i>60</i>	<i>60</i>	<i>60</i>	<i>30</i>	<i>30</i>

Tabel 4

[ʃ] i.p.v. [χ] na palataal in menggebieden in %							
	<i>alle woorden</i>	<i>erf- woorden</i>	<i>leen- woorden</i>	<i>ouderen</i>	<i>jongeren</i>	<i>erf- woorden ouderen</i>	<i>leen- woorden jongeren</i>
Süsterseel	2	0	3	0	3	0	7
Gangelt	33	27	38	13	52	13	63
Vaals	63	97	30	73	53	100	13





Een laatste beschouwing ten slotte heeft betrekking op het klankwijzigingsproces en is van methodologische aard. Een nauwkeurige vergelijking tussen de kolommen 2/3 en 4/5 van de tabellen 2 resp. 4 leert ons dat de discrepanties bij de *j/g*-wisseling in het menggebied overal groter zijn tussen de twee groepen woorden dan tussen de twee groepen informanten; bij de *ch*-problematiek is dit ook het geval voor Vaals, maar liggen de zaken omgekeerd in Gangelt. De hier besproken klankwijziging blijkt dus eerder via lexicale ontlending dan via generatiewisseling plaats te vinden.

J. CAJOT